

از نیمه دوم قرن بیستم، به‌ویژه پس از دهه ۸۰، پژوهش‌های مربوط به دین و معنویت به‌طور فزاینده‌ای در میان روان‌شناسان و روان‌درمانگران رواج یافت به‌طوری که مجله تأییم در سال ۱۹۸۰ نوشت: «علاقه به پژوهش در باب دین، احیا شده است و خدا در حال بازگشت به صحنه زندگی بشر است» (آذربایجانی، ۱۳۸۶). این بازگشت مجدد ناشی از عوامل متعددی است که پاره‌ای از آنها عبارتند از: وقوع دو جنگ جهانی ویرانگر، سست شدن نظام ارزشی و اخلاقی انسان‌ها، پوچ‌انگاری و نادیده گرفتن هدف و معنای زندگی، افزایش اختلالات عاطفی و خلقی همانند افسردگی، خودکشی، الکلیسم، بزهکاری، جرم و جنایت، بحران هویت و سرگستگی روانی. این عوامل و علل ناگوار دیگر، انسان‌ها را ناچار ساخت دوباره دین و معنویت را در کانون توجه خود قرار دهند (همان).

در حال حاضر، یکی از مهم‌ترین مباحث مربوط به روان‌شناسی و دین، آثار و پیامدهای دینداری است. توجه به آثار دینداری از تجارب روزمره بشری است که با مشاهده و تجربه شخصی حاصل می‌شود. اما نگاه علمی به این موضوع، عمدتاً در جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی دین دنبال شده است. در میان جامعه‌شناسان، کارل مارکس عمدتاً آثار اجتماعی دین را به‌صورت رخوت‌آور و افیون می‌داند. در حالی که، عده‌ای دیگر از جامعه‌شناسان، دین را عاملی در جهت تثبیت و وحدت جامعه شمرده‌اند (سلیمی، ۱۳۸۷، ص ۵۳۲).

در میان روان‌شناسان، عمدتاً آثار مثبت دین مورد توجه بوده است. گالتون (Galton)، بر آثار مثبت ذهنی دعا و نیایش تأکید می‌کند. یونگ نظر بسیار مساعدی به دین دارد و دینداری را موجب شفای دردها و اختلال‌های روانی داشته، معتقد است خلأ دین سبب بیماری می‌شود تا جایی که صریحاً اذعان می‌کند: «در میان همه بیمارانی که در نیمه دوم حیاتشان (یعنی پس از ۳۵ سالگی) با آنها مواجه بوده‌ام، یکی هم نبوده که مشککش در آخرین وهله چیزی جز یافتن یک نگرش دینی باشد. اریکسون، آدلر (Adler) و فرانکل نیز بر آثار مثبت دینداری تأکید دارند.

ویلیام جیمز در کتاب *انواع تجربه دینی*، که در سال ۱۹۰۲ منتشر شد، به تفصیل آثار دینداری را مورد بحث قرار داد. به عقیده جیمز، انسان دیندار بر اثر انجام اعمال و مناسک دینی و پابندی به ارزش‌های اخلاقی به تدریج واجد منش قدیسانه می‌شود. به نظر وی، وقتی منش قدیسانه در شخص شکل می‌گیرد، ویژگی‌هایی نظیر از خودگذشتگی، استقامت و قوت قلب، قدرت روحی، خلوص، مهرورزی، لذت معنوی، معنابخشی به زندگی و هدفمندی حیات در او مشاهده خواهد شد (شریفی‌نیا، ۱۳۸۹ الف، ص ۸۳). در مجموع، براساس تحقیقات انجام‌شده می‌توان گفت: آثار دینداری از دیدگاه روان‌شناسان در دو

اثربخشی ارتقاء نگرش دینی بر رفتار مجرمانه جوانان

باذر رضایی* / مسعود جان‌بزرگی**

چکیده

هدف این پژوهش بررسی اثربخشی ارتقاء میزان نگرش دینی بر کاهش رفتار مجرمانه جوانان زندانی است. برای سنجش میزان نگرش دینی جوانان زندانی، از پرسش‌نامه پابندی مذهبی و برای ثبت رفتارهای مجرمانه آنان، از فهرست رفتار مجرمانه استفاده شد. برای انجام پژوهش از میان زندانیان افراد واجد شرایط شناسایی شدند که از میان آنها، ۳۰ نفر به‌صورت تصادفی انتخاب و به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند. قبل از شروع جلسات آموزشی، به مدت ۱۰ روز کلیه آزمودنی‌ها توسط مراقبین زندان و دستیاران، به‌صورت غیرمستقیم مشاهده شدند و رفتارهای مجرمانه آنها ثبت و پرسش‌نامه پابندی مذهبی نیز اجرا شد. سپس در طول مدت معینی به گروه آزمایش جلسات آموزشی دینی ارائه شد، در حالی که گروه کنترل هیچ آموزشی از این دست دریافت نکردند. پس از پایان دوره آموزشی، مجدداً به مدت ۱۰ روز، رفتار آزمودنی‌ها، مشاهده و ثبت و پرسش‌نامه پابندی مذهبی اجرا شد. یافته‌ها نشان داد که رفتار مجرمانه تحت تأثیر آموزش‌های دینی کاهش یافته است. همچنین بین ناپابندی مذهبی و رفتار مجرمانه رابطه مثبت معنی‌داری مشاهده می‌شود. کلیدواژه‌ها: نگرش دینی، رفتار مجرمانه، جوانان زندانی.

سطح فردی و جمعی بررسی می‌شود. در سطح فردی، آرامش روان، خوشنودی و رضایت از زندگی، تفسیر خوش‌بینانه از مرگ و سلامت جسمی و در سطح جمعی، انسجام اجتماعی، نوع‌دوستی و کاهش جرم و انحراف از جمله مهم‌ترین آثار دینداری است (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۵، ص ۱۵۹). یکی از مهم‌ترین آثار و پیامدهای فردی دینداری، تأثیر آن بر سلامت روان افراد است. در این رابطه، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. براساس پژوهش‌های انجام شده، هرچه میزان معنویت و دینداری افراد بیشتر باشد، مصونیت بیشتر از بیماری‌های روانی و انحرافات رفتاری پیدا می‌کنند و به سلامت روانی بیشتری می‌رسند. یکی از مطالعات گسترده در این رابطه، مربوط به کوئینگ و همکاران است که در آن، ۸۵۰ پژوهش درباره تأثیرات مذهب بر سلامت و زندگی انسان‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. این بررسی، بیانگر آن است که در بیشتر این پژوهش‌ها، بین نگرش‌ها، رفتارها، جهت‌گیری مذهبی درونی و سلامت روانی رابطه مثبتی وجود دارد (Koing, 2001, p. 46-60).

علاوه بر تحقیقات خارجی، پژوهش‌های داخلی نیز بیانگر رابطه مثبت دینداری و سلامت روان است. به‌عنوان نمونه، شریفی نگرش دینی را با سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی در گروهی از دانشجویان مورد بررسی قرار داد و به این نتیجه رسید که باورهای نیرومندتر مذهبی با سلامت عمومی بالاتر، افسردگی و اضطراب پایین و رفتارهای پرخاشگرانه پایین‌تر رابطه دارد (شریفی، ۱۳۸۱). در این رابطه، می‌توان به پژوهش‌های *خدا/پناهی و خوانین‌زاده* (۱۳۷۹) و *میرهاشمیان* (۱۳۸۷)، اشاره کرد.

یکی از پیامدها و آثار دینداری در بُعد اجتماعی، که از اهمیت بالایی برخوردار است، کاهش انحرافات اجتماعی و جرم است. جرم و بزهکاری یکی از پدیده‌های شوم و ناخوشایند حیات اجتماعی انسان‌هاست. برای بررسی جرم و انحرافات اجتماعی و تبیین علل، عوامل و راه‌های پیشگیری و کاهش آنها، مطالعات زیادی انجام گرفته است. یکی از این مطالعات، پژوهش‌های مربوط به تأثیر دینداری بر کاهش این پدیده‌های ناخوشایند است. در پژوهشی که *اریکسون و جانسون* با ۳۲۶۸ دانش‌آموز دبیرستانی انجام داده‌اند، همبستگی منفی میان هیجده نوع جرم و انحراف و چهار شاخص دینداری یافتند. در این تحقیق، طبقه اجتماعی آزمودنی‌ها ثابت گرفته شد. شرکت در مراسم کلیسا، نیرومندترین پیش‌بینی‌کننده ارتکاب جرم و کج‌روی بود و این تأثیر در مورد مصرف مشروبات الکلی و ماری‌جوانا بیش از انواع دیگر جرم بود (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۵، ص ۱۶۹).

در تحقیق دیگری، کامستوک و همکاران دریافتند که میزان خودکشی برای کسانی که در هفته دست‌کم یک بار به کلیسا می‌روند، یازده نفر به ازای هزار نفر است. ولی این میزان برای کسانی که

کمتر از یک بار در هفته به کلیسا می‌روند، ۲۹ نفر می‌باشد. همچنین بین‌بریج (Bainbridge) میزان خودکشی را در ۷۵ شهر آمریکا بررسی کرد و دریافت که میزان خودکشی با عضویت در کلیسا رابطه منفی دارد (Argil, 2000, p. 134).

در پژوهش دیگری، *گورساج و آمبرسون* اظهار می‌دارند کسانی که مذهبی‌ترند، از آن جهت که مذهب چارچوبی برای حمایت اجتماعی از آنها فراهم می‌کند، کمتر دچار اعتیاد به مواد مخدر می‌شوند. پژوهش‌های متعدد دیگری نیز نشان می‌دهند که مذهب نه‌تنها حمایت اجتماعی برای افراد فراهم می‌کند، بلکه به‌عنوان یک عامل مهار اجتماعی نیز مطرح است (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸).

در دین اسلام، بر اساس آموزه‌های دینی، از افراد متدین و مؤمن انتظار می‌رود در مقایسه با غیرمتدینان، کمتر دچار جرم و انحراف شوند. این انتظار، به دلیل آموزه‌های دینی درباره زشتی و پلیدی جرایم گوناگون از جمله قتل، ضرب و جرح، استعمال مواد مخدر و مشروبات الکلی، اعمال منافی عفت و ... است. به‌عبارت دیگر، انسان مؤمن به دلیل دینداری و رسیدن به آرامش و اطمینان‌خاطر و قطع تعلق از مسائل مادی، شهوت و غضب را، که سرچشمه بسیاری از انحرافات است، مهار کرده و خود را از قید و بند آنها رها کرده است. بنابراین، انگیزه‌ای برای ارتکاب جرم ندارد. از آنجایی که انحرافات بشر، بیشتر از طرف غرایز و تمایلات مهار نشده است و ایمان مانع از بروز این تمایلات است، فرد مؤمن دلیلی برای ارتکاب جرم ندارد. شاید بتوان ادعا کرد، اصولاً پرهیز از جرم و انحراف، بدون دینداری ممکن نیست؛ زیرا این جرم‌ها غالباً با مسائل اخلاقی مرتبط‌اند و اخلاق بدون دین، اعتباری ندارد (آذربایجانی و موسوی اصل، ۱۳۸۵، ص ۱۷۰). بنابراین، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤالات است: آیا با ارتقاء نگرش دینی جوانان زندانی، رفتار مجرمانه آنها کاهش می‌یابد؟ آیا به‌وسیله آموزش‌های دینی، میزان پایبندی جوانان زندانی افزایش می‌یابد؟ بین ناپایبندی مذهبی جوانان زندانی و رفتار مجرمانه آنان چه نوع رابطه‌ای وجود دارد؟

روش پژوهش

جامعه آماری و روش نمونه‌گیری: این پژوهش از نوع پژوهش‌های شبه‌آزمایشی با دو گروه آزمایش و کنترل با پیش‌آزمون و پس‌آزمون است. برای اینکه همه شرایط میان دو گروه یکسان باشد، اقدامات زیر انجام شده است:

- نمونه آماری بر اساس جدول اعداد تصادفی از جامعه آماری انتخاب گردید.

- اعضای گروه نمونه با انتخاب تصادفی در دو گروه آزمایش و کنترل قرار گرفتند.

- پیش‌آزمون و پس‌آزمون به‌طور همزمان و در شرایط مساوی در گروه‌های آزمایش و کنترل اجرا شد.

پروتکل آموزشی: به منظور ارتقاء نگرش دینی زندانیان، پژوهشگر اقدام به تهیه پروتکل آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام نمود. بدین جهت، به کمک کارشناسان دینی و استفاده از نظرات آنها و بررسی آیات و روایات، مهم‌ترین اصولی که از منظر اسلام در تنظیم رفتار نقش اساسی دارند، استخراج شد. این اصول عبارتند از: خداشناسی، تعهد، تجربه، عبرت، حزم، حیا، محبت و صبر. هریک از این اصول، با استفاده از متون اخلاقی و اعتقادی به صورت یک جلسه آموزشی تدوین شد. هر جلسه از ۵ بخش تشکیل شد که عبارتند از: موضوع جلسه، هدف جلسه، فعالیت جلسه که دارای دو بخش سخنرانی (lecture) و کار کلاسی است، خلاصه و جمع‌بندی جلسه، و تکلیف خانگی.

یافته‌های پژوهش

سؤال اول پژوهش این بود که آیا با ارتقاء نگرش دینی جوانان زندانی، رفتارهای مجرمانه آنها کاهش می‌یابد؟ همان‌گونه که در جدول ۱ آمده است، مقدار t در مورد تفاضل میانگین رفتار مجرمانه در گروه آزمایش در سطح معناداری ۰/۰۰۱، عدد ۱۶/۰۱۷ است که بیانگر وجود تفاوت معنی‌دار میان رفتار مجرمانه پیش‌آزمون و پس‌آزمون است.

جدول ۱: مقایسه تفاضل میانگین پیش‌آزمون و پس‌آزمون مؤلفه‌های پایبندی مذهبی در گروه آزمایش

سطح معناداری	درجه آزادی	مقدار	میانگین خطای استاندارد	انحراف معیار	میانگین	متغیرهای گروه آزمایش
۰/۰۰۱	۱۴	۱۶/۰۱۷	۲/۴۷	۹/۵۷	۳۹/۶۰	دفعات رفتار مجرمانه پیش‌آزمون و پس‌آزمون
۰/۰۰۱	۱۴	۳۱/۶۶	۲/۲۷	۸/۸۲	۷۱/۸۱	پایبندی پیش‌آزمون و پس‌آزمون
۰/۰۰۱	۱۴	۱۳/۶۷	۲/۱۵	۸/۳۳	۲۹/۴۱	دوسوگرایی پیش‌آزمون و پس‌آزمون
۰/۰۰۱	۱۴	۲۳/۸۰	۲/۸۶	۱۱/۰۷	۶۸/۱۰	ناپایبندی پیش‌آزمون و پس‌آزمون

در جدول ۲ نیز نتایج جدول ۱ را تأیید می‌کند و بیانگر این است که رفتارهای مجرمانه در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون کاهش قابل ملاحظه‌ای داشته است.

جدول ۲: حداقل و حداکثر رفتار و میانگین پیش‌آزمون و پس‌آزمون فهرست رفتار مجرمانه گروه‌های آزمایش و کنترل

گروه‌ها	آزمایش			کنترل			کل نمونه
	حداقل رفتار	حداکثر رفتار	میانگین	حداقل رفتار	حداکثر رفتار	میانگین	
شاخص‌های آماري رفتار مجرمانه	۱۴	۲۲	۱۸	۱۳	۲۳	۱۸	۳۶
پرخاشگری و درگیری	۲	۷	۴/۵	۱۰	۱۹	۱۴/۵	۱۹
سریچی از مقررات	۱۱	۲۳	۱۷	۱۲	۲۲	۱۷	۳۴
نظهداری و مصرف مواد	۰	۶	۳	۱۰	۱۷	۱۳/۵	۱۶/۵
خودآزاری و خودزنی	۳	۹	۶	۲	۹	۵/۵	۱۱/۵
پیش‌آزمون	۰	۳	۱/۵	۱	۸	۴/۵	۶
پیش‌آزمون	۰	۶	۳	۰	۵	۲/۵	۵/۵
پیش‌آزمون	۰	۲	۱	۰	۵	۲/۵	۵
آشوبگری و تخریب اموال	۰	۵	۲/۵	۰	۴	۰	۴/۵
تخریب اموال	۰	۲	۱	۱	۴	۲/۵	۳/۵
پیش‌آزمون	۲۸	۶۵	۴۸/۵	۲۸	۶۳	۴۵/۵	۹۱/۵
جمع رفتارها	۲	۱۷	۹/۵	۲۴	۵۴	۳۹	۵۱

جامعه آماری این پژوهش را کلیه زندانیان مرد جوان (۲۰ تا ۲۵ سال) زندان مرکزی قم تشکیل می‌دهند که تعداد آنها ۴۰۰ نفر می‌باشد. از میان جامعه آماری، با همکاری مسئولان زندان، تعداد ۳۰ نفر واجد شرایط به عنوان گروه نمونه انتخاب شدند. سپس، با انتخاب تصادفی به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند. شرایط ورود آزمودنی‌ها به تحقیق عبارت بود از: ۱. زندانیان جوانی که سابقه انجام رفتارهای مجرمانه را داشته باشند. ۲. داشتن حداقل سواد خواندن و نوشتن. ۳. از آنجایی که اجرای جلسات آموزشی حداقل یک‌ماه طول می‌کشد، شرط سوم با لحاظ امتیاز عفو یا مرخصی پایان حبس، داشتن حداقل ۲ ماه حبس بود.

با توجه به اینکه این پژوهش، از نوع پژوهش‌های شبه‌آزمایشی با دو گروه آزمایش و کنترل است، داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از آزمون t وابسته و مقایسه میانگین تفاوت‌های نمره‌های پیش‌تست و پس‌تست مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

ابزار پژوهش: برای اجرای این پژوهش از پرسش‌نامه پایبندی مذهبی تهیه شده توسط جان‌بزرگی، فهرست رفتار مجرمانه تهیه شده توسط شریفی‌نیا (۱۳۸۹ ب) و پروتکل آموزشی محقق ساخته استفاده شده است.

پرسش‌نامه پایبندی مذهبی: این پرسش‌نامه، که با هدف ساخت ابزار سنجش مذهبی تدوین شده است، دارای سه عامل پایبندی مذهبی، دوسوگرایی مذهبی، و ناپایبندی مذهبی است. ضریب همسانی درونی کل آزمون برابر (۰/۸۱۶) ضریب همسانی درونی عامل پایبندی درونی (۰/۸۷۸) ضریب همسانی درونی عامل گذاری یا دوسوگرایی مذهبی (۰/۶۸۷) و ضریب همسانی درونی عامل ناپایبندی مذهبی (۰/۷۲۵) محاسبه شد. برای بررسی روایی، ملاک صورت اولیه آزمون قبل از تحلیل عاملی با آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت محاسبه گردید. ضریب همبستگی نمره‌های دو آزمون با $n=60$ از میان دانشجویان ۴۷ درصد محاسبه شد که در سطح $p < 0/001$ معنادار است (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸).

فهرست رفتار مجرمانه: این فهرست به منظور بررسی میزان وقوع رفتارهای مجرمانه زندانیان تدوین شده است و مشتمل بر جامع‌ترین و فراوان‌ترین رفتارهای بزهکارانه و هنجارشکنانه است که در پنج گروه رفتاری خلاصه گردید: ۱) پرخاشگری و درگیری؛ ۲) سریچی از قوانین و مقررات؛ ۳) نگهداری و مصرف مواد مخدر و داروهای غیرمجاز؛ ۴) خودآزاری و خودزنی؛ ۵) آشوبگری و تخریب اموال. اعتبار فهرست رفتار مجرمانه بر اساس ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۶ گزارش شده است (شریفی‌نیا، ۱۳۸۹ الف، ص ۳۶۹).

سؤال دوم پژوهش این بود که آیا به وسیله آموزش‌های دینی، میزان پایبندی مذهبی جوانان زندانی افزایش می‌یابد؟ با مراجعه به جدول ۱ ملاحظه می‌شود، مقدار t در سطح معنی‌داری $0/001$ در مؤلفه‌های سه‌گانه پایبندی مذهبی دوسوگرایی و ناپایبندی به ترتیب $31/46$ و $13/67$ و $23/80$ می‌باشد. این مقدار بیانگر تفاوت معنی‌دار هر سه مؤلفه در پیش‌آزمون و پس‌آزمون است. همچنین با توجه به جدول شماره ۳، این نتیجه تأیید می‌شود. همان‌گونه که در این جدول ملاحظه می‌شود، در گروه آزمایش میانگین پیش‌آزمون و پیش‌آزمون پایبندی مذهبی به ترتیب $8/68$ و $60/40$ است و میانگین پیش‌آزمون و پس‌آزمون دوسوگرایی به ترتیب $68/35$ و $38/94$ می‌باشد. همچنین میانگین پیش‌آزمون و پس‌آزمون ناپایبندی مذهبی $85/35$ و $17/25$ است. در مقابل، در گروه کنترل نمره‌های پیش‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون در مؤلفه‌های سه‌گانه تفاوت چندانی با هم ندارند.

جدول ۳: مقایسه میانگین و انحراف معیار پیش‌آزمون و پس‌آزمون پرسش‌نامه پایبندی مذهبی در گروه‌های آزمایش و کنترل

گروه‌ها	پایبندی مذهبی		دوسوگرایی		ناپایبندی		
	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	
آزمایش	پیش‌آزمون	۸/۶۸	۶۸/۳۵	۵/۸۹	۸۵/۳۵	۹/۴۲	
	پس‌آزمون	۶۰/۴۰	۳/۲۶	۳۸/۹۴	۳/۶۹	۱۷/۲۵	۵/۷۰
کنترل	پیش‌آزمون	۱۴/۲۴	۳/۶۱	۶۳/۱۷	۶/۴۶	۶۵/۴۹	۵/۳۸
	پس‌آزمون	۱۷/۰۷	۶/۷۲	۵۸/۳۰	۷/۲۸	۶۱/۹۶	۷/۸۳

سؤال سوم پژوهش این بود که بین ناپایبندی مذهبی جوانان زندانی و رفتارهای مجرمانه آنها چه رابطه‌ای وجود دارد؟ نتایج پژوهش نشان داد بین این دو متغیر رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد ($t = 0/85$). به عبارت دیگر، هرچه ناپایبندی مذهبی در جوانان زندانی افزایش یابد، میزان رفتار مجرمانه آنها نیز بیشتر می‌شود. این نتیجه با توجه به جداول ۲ و ۳ تأیید می‌شود؛ همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، میانگین ناپایبندی مذهبی در پیش‌آزمون گروه‌های آزمایش و کنترل بسیار بالاست و میزان آن به ترتیب $85/35$ و $65/49$ می‌باشد و میانگین رفتارهای مجرمانه در پیش‌آزمون گروه‌های آزمایش و کنترل نیز بالاست ($45/5$ و $48/5$). همچنین میانگین ناپایبندی مذهبی و رفتارهای مجرمانه در پیش‌آزمون گروه کنترل $61/96$ و 39 است که عدد بالایی را نشان می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین نتایج این پژوهش، تأثیر چشمگیر نگرش دینی در کاهش رفتارهای مجرمانه در زندانیان جوان بود. همان‌گونه که بیان شد پیش از آنکه نگرش زندانیان افزایش یابد، میزان رفتارهای مجرمانه آنها بسیار بالا بود. اما پس از انجام مداخله و افزایش میزان نگرش دینی گروه

آزمایش، این رفتارها کاهش چشم‌گیری داشت. در حالی که در گروه کنترل مقایسه میانگین رفتارها تغییر چندانی را نشان نمی‌دهد. به طور کلی، تحقیقات انجام‌شده در زمینه مذهب و معنویت حاکی از این است که مذهب و باورهای مذهبی در یک‌پارچگی شخصیت، معنادهی به زندگی تسهیل‌های اجتماعی، کاهش آسیب‌های اجتماعی و کاهش رفتارهای مجرمانه و ناهنجار، نقش مؤثری دارد (هادی، ۱۳۸۸؛ Pakes, 2009, p. 6-47).

از دیگر نتایج این پژوهش، اینکه آموزش‌های دینی و مذهبی در افزایش پایبندی جوانان زندانی تأثیر بسیاری دارد به‌گونه‌ای که میزان پایبندی مذهبی گروه آزمایش، پس از اجرای جلسات آموزشی نسبت به پیش از آن، افزایش چشم‌گیری یافت. در حالی که، این افزایش در گروه کنترل وجود ندارد. شواهد و مطالعات متعددی این نتیجه را تأیید می‌کند (دادفر، ۱۳۸۳؛ حیدری، ۱۳۸۹؛ میری، ۱۳۸۹). از آنجایی که هر نگرش دارای مؤلفه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری است و این مؤلفه‌ها با هم در تعامل‌اند و آموزه‌های دین اسلام نیز بر سه محور اعتقادات، اخلاقیات و وظایف عملی قرار دارند (رزاقی، ۱۳۸۷، ص ۱۶۲)، پژوهش حاضر از راه افزایش سطح شناختی زندانیان نسبت به اسلام، میزان پایبندی مذهبی آنان را ارتقاء داد.

نتیجه دیگر هرچه میزان ناپایبندی مذهبی جوانان زندانی افزایش یابد، میزان وقوع تخلفات و رفتارهای مجرمانه آنان نیز افزایش پیدا می‌کند. تحقیقات متعدد حاکی از این است که هرچه میزان پایبندی انسان‌ها به اعتقادات و رفتارهای مذهبی کمتر باشد، میزان ارتکاب آنها به انواع جرم‌ها بیشتر می‌شود (علیزاده، ۱۳۸۲، ص ۱۳۴؛ Scot, 2008, p. 36؛ Clear, & Sumter, 2002, p. 127, 389-395).

هر پژوهشی دارای محدودیت‌هایی است. تحقیق حاضر نیز با توجه به اینکه در محیط امنیتی و حفاظتی زندان انجام شد، با محدودیت‌هایی مواجه شد که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

- (۱) با توجه به اینکه بررسی کلیه اختلالات رفتاری جوانان زندانی در یک پژوهش ناممکن است و در تحقیق حاضر این محدودیت وجود داشت.
 - (۲) از آنجایی که آزمودنی‌های این پژوهش جوانان ۲۰ تا ۲۵ سال بودند، تعمیم نتایج آن به سایر گروه‌های سنی زندانیان با احتیاط صورت گیرد.
 - (۳) با توجه به اینکه این پژوهش بر روی زندانیان انجام شد، از نتایج آن نمی‌توان در مراکز دیگر همانند مدارس و دانشگاه‌ها استفاده کرد.
- با توجه به محدودیت‌های یادشده پیشنهادات زیر ارائه می‌شود:

منابع

آذربایجانی، مسعود، «آثار دینداری از دیدگاه ویلیام جیمز»، (۱۳۸۶)، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال اول، ش ۱، ص ۱۱۷-۱۴۵.

آذربایجانی، مسعود و سیدمهدی موسوی اصل، (۱۳۸۵)، *درآمدی بر روان‌شناسی دین*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
جان‌بزرگی، مسعود، «ساخت و اعتباریابی آزمون پایبندی مذهبی بر اساس گزاره‌های قرآن و نهج‌البلاغه»، (۱۳۸۸)، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، سال سوم، ش ۵، ص ۷۹-۱۰۷.

حیدری، ابوزر، «بررسی رابطه بین نگرش دینی و شادکامی در دانشجویان»، (۱۳۸۹)، *روان‌شناسی و دین*، سال سوم، ش ۴، ص ۶۱-۷۲.

خداپناهی، محمد و مرجان خوانین‌زاد، «بررسی ساخت شخصیت در جهت‌گیری مذهبی دانشجویان»، (۱۳۷۹)، *روان‌شناسی و دین*، سال چهارم، ش ۲، ص ۱۷۰-۱۸۹.

دادفر، محبوبه، «بررسی نقش دین در بهداشت روان و فرایندهای روان‌درمانی»، (۱۳۸۳)، *نقد و نظر*، سال نهم، ش ۳ و ۴، ص ۹۷-۱۱۵.

رزاقی، هادی (۱۳۸۷)، *نگرش و ایمان در تربیت دینی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

سلیمی، علی (۱۳۸۷)، *جامعه‌شناسی کجروی*، چ چهارم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شریفی، طیبه (۱۳۸۱)، *بررسی رابطه نگرش دینی با سلامت عمومی افسردگی و اضطراب در دانشجویان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی.

شریفی‌نیا، محمدحسین (الف) (۱۳۸۹)، *الگوهای روان‌درمانی یکپارچه با تأکید درمان یکپارچه توحیدی*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

— (ب) (۱۳۸۹)، *خدمات روان‌شناسی در زندان*، تهران، راه تربیت.

علیزاده، مهدی (۱۳۸۲)، *نقش اسلام در پیشگیری و کاهش بزهکاری*، چ سوم، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

میرهاشمیان، حمیرا، «تأثیر اعتقادات مذهبی در شکل‌گیری مکان کنترل دانشجویان»، (۱۳۸۷)، *فصلنامه دانشگاه آزاد*، سال سوم، ش ۴، ص ۲۲-۳۷.

میری، میرنادر، «رابطه مذهب‌گرایی و عوامل جمعیت‌شناختی با سوء مصرف مواد در دانشجویان»، (۱۳۸۹)، *روان‌شناسی و دین*، سال سوم، ش ۱۲، ۱۳۸۹، ص ۱۰۹-۱۲۶.

هادی، مهدی، «اثر بخشی درمان یکپارچه توحیدی بر مؤلفه‌های شخصیت و بالینی»، (۱۳۸۸)، *روان‌شناسی و دین*، سال دوم، ش ۲، ص ۷۱-۱۰۵.

Argil, M, *Psychology and religion*, (2000).

Clear, T. R. & Sumter, M. T, (2002). "*Prisoners, prison, and religion: Religion and adjustment to prison*".

Koing, H.G, (2001), "*Religion and mental health International Review of psychiatry*, v 13, p. 46-60.

Pakes, F, (2009), "*criminal psychology*", New York: Willan, v 5, p. 6-47.

Scot, D.(2008). "The effect of faith program participation on prison misconduct", *Journal of criminal Justice*, v 36, p. 389-395.